

AZ AGRÁRTERMELÉS STRUKTÚRÁJA ÉS DINAMIKÁJA A BALTIKUMBAN

(Structure and Dynamics of Agrarian Production in Baltics.)

A tanulmány célja a különböző struktúrájú agrárgazdaságok termelési módjának elemzése a Baltikumban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején.

Az agrárgazdaságoknak a Baltikumban három alapvető kategóriája van:

a/ a feudális major

b/ a parasztbirtok

c/ a kisbirtok (törpebirtok)

A fejlődés három fázisát különböztethetjük meg. 1/ A 16-17. századig természetben való gazdálkodás (a parasztok feudális tartozásait zömében természetben fizetik); 2/ A 16-17. századtól a 19. századig terjedő korszak. A mezőgazdaságot a piac befolyásolja, a feudális szolgáltatásokat többnyire kötelező munka (robot) formájában teljesítik. 3/ A 19. század közepe. A feudális kötelezettségek korábbi rendszere megszűnésének korszaka — kapcsolatok a feudális nagybirtok és a parasztgazdaság között. Az utóbbi hamarosan kapitalista formává alakul.

Az első korszakra vonatkozó adatok hiányában csak feltételezés alapján határozhatjuk meg a feudális birtokok és a parasztgazdaságok hierarchikus struktúráját (nagy-, közép- és kisbirtokként rendszerezve őket). Ezt a rendszerezést arra használjuk fel, hogy összehasonlítsuk az első korszak struktúráit a második és harmadik perióduséval. Statisztikailag megközelítően használható adatokat csak a 16. század közepétől, valahonnan az első és második korszak közötti időkből találhatunk.

A 16. században Észtországban egy közepes nagyságú földbirtok 100 hektár szántható földet tartalmazott három tagban (egy magánbirtok általában 110 hektárból állt, a Litván Lovagrend egy-egy birtoka kb. 130 hektárból), amit természetesen más, mezőgazdaságilag hasznosítható részek egészítették ki. (Tarvel, 1989, 410.) Egyes nagyobb uradalmakban 300 hektár szántható föld volt, a legkisebbekben csak kb. 20 hektár. A földbirtok többi részét parasztok használták. A földesúri és paraszti földek egymáshoz viszonyított nagyságát csak megközelítőleg becsülhetjük fel. A 19. század közepén a szokásos arány a földesúri és paraszti földek között az 1:4 vagy 1:5 volt. A 16. században a paraszti szántógazdaság (ploughland) az általános az egész országban, melyben 8-12 hektár szántható föld volt három tagban — a birtokok legtöbbször 1/2-2 szántógazdaságból álltak. Általában úgy tűnik, egész Észtország viszonylatában a legalacsonyabb határt 1/2 szántógazdaság jelentette, ennél kisebb birtokok ritkán fordultak elő, és birtokosaiknak egyéb megélhetési forrásaik is voltak: halászat, kézművesség, napszámos munka. (Tarvel, 1983, 154-162.)

Az uradalmak gazdálkodása a parasztok robotmunkáján alapult, fejlődésük a parasztbirtokok gazdasági hatékonyságának kárára történt. A robot mennyiségét és gyors emelkedését tekintve a balti országok a legelsők között álltak az egész

Elbától keletre eső vidéken. Észtország déli részén a 16. század végén egy átlagos parasztbirtok (1 ploughland) minden héten 5 nap fogatolt és 5 nap gyalogos robotot kellett, hogy szolgáltatson. Észak-Észtországban és Saaremaa szigetén (és néhol a déli részeken is) a birtoknak minden nap egy fogat igásállattal dolgozót kellett küldenie (a hét hat napján) és néhány gyalogos munkást, hogy az uradalomban dolgozzanak. 1617-ben Észak-Észtországban az volt a hivatalos álláspont, hogy egy szerződéses parasztgazdaság (settled holding) egy egész heti robottal tartozik az uradalomnak, egy fogattal és néhány munkással. Az ilyen gazdaságot hatnapos holdingnak nevezték. Ennek alapján alakult ki az a számítási mód Észak-Észtországban, mely a 17. század második felétől kezdve általánossá vált, miszerint a gazdaságok nagyságát a megállapított heti fogatos robotnapok alapján számították ki. (Hatnapos, háromnapos stb. gazdaság.)

A Saare-Lääne püspökség uradalmában az uradalom által termelt gabona százaléka 20-40 között változott az 1560-as években, a Litván Lovagrend uradalmában többnyire 35-55 között, a lengyel állami birtokokon Dél-Lettországban a 16. század végén általában 40-re becsülték, valójában általában ennél alacsonyabb volt. De majdnem minden magánbirtokon a földesúri birtok maga termelte a rendelkezésére álló gabonának több mint a felét. A földesúri földekről nyert gabona és a természetbeni szolgáltatásokból kapott gabona közötti arány elég biztos mutatója a robotra alapozott uradalmi gazdálkodás fejlődésének.

A második korszakra vonatkozóan elég sok adatunk van ahhoz, hogy felállítsuk a földesúri gazdálkodás és a parasztgazdálkodás modelljeit. A 17. század második felétől kezdve egészen a 19. század közepéig a földesúri rendszer fejlődésen ment keresztül, abból a gazdasági szervezetből, mely úgyszólván együtt élt a paraszti gazdálkodással (az eladott gabona jelentős része a parasztgazdaságokban termelt, és a földesúr természetbeni járadék formájában jutott hozzá) olyan gazdasági szervezetté alakult, mely majdnem teljes egészében a paraszti gazdálkodáson alapult. A parasztnak természetbeni adózás helyett most többnyire arra kényszerültek, hogy szolgáltatást teljesítsenek az uradalomban. A robotoló parasztnak nemcsak az uradalomban kellett dolgozniuk, de az uradalmi szeszfőzdekekben is.

A 17. század második felére már kétfajta uradalom élt egymás mellett – az egyik típusnál (A) a jövedelem struktúrájában jelentős része volt még a parasztnak földesúrnak nyújtott természetbeni szolgáltatásának, a másik típusnál viszont (B) a gazdálkodás teljesen uradalmi módja volt a túlynomó. A további fejlődés során az A típusú uradalmak mind a B típusú gazdálkodásra tértek át. Ha összehasonlítjuk a nyereség teljes összegével azokat a pénzüsségeket, melyek a földesúrnak kezén maradtak, miután minden szükséges költséget kifizettek, a nettó nyereség (vagy deficit), a Sangaste uradalomban 1813-1817 között 27% volt, 1822-26-ban 9%, 1839-41-ben és 1847-48-ban 12%. A Polula uradalom vonatkozásában ezek a számok 1819-22-ben 18%, a Puurmani uradalomban 1823-ban 5%. Ha azonban közelebbi vizsgálat tárgyává tesszük a kérdést, látni fogjuk, hogy ilyen kis nettó profitokra vagy deficitekre akkor kerül sor, ha az összkidadásokba beleszámítjuk azokat az összegeket, melyeket a földesúr költséges életmódja emésztett fel. Ha az utóbbi összegeket a nyereségek összességéhez adjuk, a nettó profitok nagyobbak fognak tűnni: Sangasteben 1813-17-ben 75%, 1822-26-ban 52%, 1839-41-ben és 1847-48-ban 38%, Polula vonatkozásában 1819-1822-ben 41%, Puurmaniban 1823-ban 8%. (Kahk, 1982, 61-69.)

Természetesen a földesúri gazdálkodási rendszer hatékonyságára vonatkozó adatok a 19. század első felében meglehetősen töredékesek, és nem lehetünk eléggé

óvatosak az általánosításoknál. Azonban minden valószínűség szerint jogos a földesúri rendszer kifejezetten parazita jellegéről beszélni. A feudális földesúri gazdálkodás minden „hajtóerejét” ebben a korszakban a paraszti gazdaságok adták. Az alapelveket, amelyek szerint a parasztnak robotkötelezettségeit teljesítenie kellett, 1804-től kezdve a helyi paraszttörvényekben rendelik el.

Hogy a paraszti birtokok és kötelezettségek között bizonyos összhangot hozzanak létre, a törvény alkotói a paraszti gazdaság bizonyos „modelljét” állították fel. Egyszerű elveken alapult: a paraszti föld azon darabja, amelyen egy köből rozs vehető el (Litvániában ez 14.000 négyszögöl, kb. 0,45 hektár), a földesúrnak egy köből rozs nyereséget kell, hogy hozzon. A földesúri szolgáltatások rendszerében egy köből rozs 30 gyalogos robotnapnak vagy 22,5 lovas napnak felelt meg.

Tartu állami levéltárában megőrizték Litvánia ún. Wackenbuchjait, a feudális kötelezettségek kimutatásait. Litvániában a parasztgazdaságokat a majorságok nagysága alapján térképezték fel, és a Wackenbücher a parasztgazdaságok méreteire, a dolgozók és igásállatok számára, ill. a jobbágykötelezettségekre vonatkozóan tartalmaznak adatokat. (Kahk, 1975, 11-27; Kahk, 1986, 21-23.)

A Wackenbücher adatai szerint egy ún. 3 napos majorságtól (hetenként 3 napi, igásállatokkal teljesített robotra kötelezve) minden nyáron 100-115 lovas napot követeltek, ebből kb. 65 naptári napot fordítva a földek megművelésére. 3-5 „Tonstellen” uradalmi föld három táblában 65-100 nap folyamán dolgozható meg. ($65:20 = \text{kb. } 3$; $100:20 = 5$) A négyszeres maghozam aránya alapján ilyen földdarab (két táblán) 24-40 köből rozst adhat. ($6 \times 4 = 24$; $10 \times 4 = 40$).

E robotteljesítmények ellenében a földesúr egy 1/4-es Hakenlanddal vagy 3 napos gazdasággal rendelkező parasztbirtokosnak 21 „Tonstellen” szántóföld használatát kell, hogy engedélyezze, vagy 7 Tonstellent három tagban. Ismét feltételezve, hogy a termés aránya négyszeres maghozam, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ekkora földdarab 56 köből magot adhatott ($7 \times 4 + 7 \times 4 = 56$).

Némileg paradox következtetésre kell jutnunk. A báró átenged egy akkora földdarabot, mely 56 köből magot hozhat, és cserében munkaerőt kap, melynek munkája lehetővé teszi, hogy 24-40 köből magot gyűjtsön be.

Ungern-Sternberg, egy litván földesúr, akinek kéziratai a tartui történeti levéltárban vannak, más szempontból taglalja a kérdést. (Kahk, 1986, 24-32.) Érvelése a következő: a törvény (az 1804-es litván paraszttörvény) által megszabott normáknak megfelelően két parasztgazdaságnak egy ún. Haken földdarab használatáért (a törvény szerint egy Haken 18 hektárnak felelt meg) 600 igásállatokkal teljesített robotnappal és 600 gyalogos nappal kellett fizetnie. Hogy e robotkötelezettségeknek eleget tegyenek, e fentemlített parasztgazdaságok mindegyikének 1 lóval, 1 férfi és 1 női munkaerővel kellett bírnia. Egy Haken földön a parasztgazdaságok költségei kb. 500 rubelt tesznek ki: 150 rubelt lovanként, 250 rubelt férfi és 150 rubelt női munkaerőnként. A parasztok által természetben fizetett egyházi dézsmák és királyi adók további 183 rubelt tesznek ki. Így a földesúr átlagban 683 rubelt kap robot és járadék formájában egy Haken parasztföld után.

A természetben fizetett járadék hagyományos mértéke, mely az 500 rubeles összeget teszi ki, kevesebb, mint a robotmunka alapján kapott jövedelem. Ezek a számítások új, érdekes fényt vetnek a feudális gazdálkodás jellegére.

A földesurak általában nem vették tekintetbe azt az árat, amit a parasztgazdaságnak fizetnie kellett, hogy előállítsa a szükséges munkaerőt (táplálás, felszerelés). A kapitalista bérmunkánál ennek nagy részét (igásállatokat, felszerelést) a

földesurak viselték. Ezek a tipikusan feudális terhek nehézzé tették a helyzetet a paraszt számára és nyereségesnek a földesúrnak.

A nemesi „politikai gazdaság” paradox volta, hanyatlásának korszakában, elsősorban a rendszer igen alacsony gazdaságosságában rejlett, amit sok kortárs többé-kevésbé világosan felismert. A termelékenység növeléséhez azonban szükség volt bizonyos befektetésekre — vagyis arra a 10-20 köblöt rozsrá, amely fedezte volna a munkás és lova fenntartását. A földesuraknak a következő alternatívával kellett szembenézniük: vagy továbbra is megkapják az évi 24-40 köblöt minden parasztgazdaság után, minden költség nélkül, vagy minden évben 12-19 köblöt költenek és végül gazdaságonként 48 köblönyi nyereséghez jutnak, ami nem sokkal több.

Még egyszer felhasználva az 1804-es reform adatait, a feudális függésben lévő észt parasztok által igazgatott parasztgazdaságok gazdasági hatékonyságát tanulmányoztuk. Arra a végeredményre jutottunk, hogy a munkaerő munkaidejének bizonyos része felhasználatlanul maradt. A földmunkák idényében tavasszal a nagyobb gazdaságokban 8%-tól, a kisebb gazdaságokban egészen 20%-ig a munkanapokat nem használták fel ezekre a célokra. Szénagyűjtés idején a munkanapok 6-27%-a, aratás idején akár 20-40%-át sem használták fel a megfelelő gazdaságokban földművelő munkára, és a parasztnak szinte semmi lehetősége nem volt rá, hogy a gazdaság egyéb szektoraiban használja ezeket fel (kézművesség stb.).

Mélyebben hatolva be a történelmi valóságba, ezek a „szabad idők” egyszerűen elolvadtak, és a „fel nem használt tartalékok” csak relatíve voltak felhasználhatatlanok. Elsősorban igen fontos szerepet játszott az időjárás. Ha az időjárás kedvezőtlen volt bizonyos ideig, földmunkát nem lehetett végezni, és az időfölösleg könnyen idődeficitté válhatott.

S. Vahtre adatgyűjtése szerint a 18. század végétől kezdve egészen a 19. század első feléig az időjárás a mezőgazdaság számára kedvezőtlennek minősült, a meteorológiai feltételek akadályozták a földmunkát.

H. Ligi egy éven keresztül tanulmányozta a robotkötelezettségek változó szigorúságát. Így, míg a Viru-Jaagup-i egyházközségben egy teljes parasztgazdaságnak általában heti két napot kellett áldoznia robot céljaira, június elején ezek száma háromnál is többre növekedett és augusztus második felére már négyre; Hanila egyházközségben a robotnapok száma általában kevesebb volt, mint kettő, de június elején és augusztusban majdnem háromra emelkedett. A helyzet a legsürgetőbb időkben elviselhetetlenné vált. „Augusztusban a parasztgazdaság munkaerejének nagy részét az uradalomnak kellett, hogy szentelje” — írja H. Ligi — „tekintet nélkül arra a tényre, hogy a parasztgazdaságnak minden tartalékát mozgósítania kellett. A munkanapot a maximális hosszúságúra nyújtották — nemcsak hajnaltól napnyugtáig dolgoztak, de még éjjel is (cséplés idején)”. (Ligi, 1966, 266-267.)

Végül paradox következtetésre jutunk. Egyrészt a munkaerő egy része valóban kihasználatlanul maradt — másrészt dologidőben munkaerőhiány volt, amit a mezei munkák idényhez kötött jellege okozott és a robotrendszer természete. Az uradalom arra kényszerítette a parasztokat, hogy annyi bér munkást fogadjanak fel, amennyi teljesíteni tudja az összes robotkötelezettséget a nyári nagy munkák idején, de ezeket egész évben nem tudták foglalkoztatni.

Az átlagos parasztgazdaság csak igen jelentéktelen gabonataralékokat tarthattott meg, és gazdasági helyzete rendkívül ingatag volt.

A harmadik korszak vonatkozásában a földesúri és a parasztgazdaság modellje megalkotásához szükséges számításokat még nem végezték el. Ha ez a munka

megtörténik, összehasonlíthatjuk, milyen különbség van a második és a harmadik korszak modelljei (a kapitalista termelési viszonyok és a piacrendszer) között.

A 19. század kezdete (kb. 1804) és közepe (1860) között az agrárfejlődést a balti régióban erősen befolyásolták az alábbi tényezők:

a/ a piac igénye,

b/ a nemesség és a cári központi kormányzat által végrehajtott agrárreformok,

c/ a parasztek küzdelmei érdekeik védelmében és a hivatalos politika ellen (lázadások, fellebbezések a bíróságokhoz stb.).

A nemesség és a kormány agrárreformjai arra törekedtek, hogy véget vessenek a változásoknak, melyek a parasztek felszabadítását követelték 1816-ban (Észtországban) és 1819-ben (Litvániában), a földtulajdon összességét a földesurak kezén hagyva. De a parasztek elszánt ellenállása arra kényszerítette a kormányt, hogy az 1849-es és 1856-os paraszttörvényekben leszögezze, hogy a föld egy részét a parasztek rendelkezésére kell bocsátani, de a paraszteknek meg kellett vásárolni a földet a földesuraiktól.

Az agrárfejlődésben a döntő változás az 1860-as, 70-es években történt, amikor a parasztek és a földesurak közötti viszonyt kapitalista rendszer alapján újrendezték. Ugyanakkor fontos változások jöttek létre egyrészt a parasztgazdák, másrészt a gazdasági cselédek és zsellérek között.

A parasztek magatartása a földdel kapcsolatban észrevehetően megváltozott. Korábban a zsellérek béérébe némi földhasználat is beletartozott. A gazdasági cseléd szabadon használhatta ezt, csak megműveletlenül nem hagyhatta. 1849-ben Holstrében sok béres nem talált munkát. Kérték a helyi parasztbíróságot, hogy megélhetésükhöz felhasználhassák azt a földdarabot, amit előző évben kaptak. De az idők megváltoztak, és a parasztgazdákból álló bíróság úgy döntött, hogy a béreseknak nincs joguk, hogy „földet és trágyát kapjanak.”

Az 1840-es években Holstrében a falvak között sajátos „birtoktisztogatás” indult meg. A parasztgazdák tömeges hadjáratot indítottak, hogy elvegyék a béresektől a konvenció földdarabokat és kiűzzék őket, ahogy a zselléreket is saját birtokaikról. 31 év során 43 béres és zsellér veszítette el szegődményes földjét egyetlen birtokon. (Kahk, 1982, 97.)

A 18. század végéig és a 19. század elejéig a parasztgazdák és a béresek viszonya hasonlított a bérlő és albérlő viszonyához, akik sokszor egymás rokonai is voltak (a béres testvére vagy fiatalabb fia volt a parasztgazdának). A béres földmunkásként dolgozott az uradalomban az egész héten vagy annak egy részében, ezenkívül azonban nem dolgozott a parasztgazda földjén, amit az utóbbi és családja művelt, hanem a saját szegődményes földjét művelte (kivéve ha bérét az ún. gabonafizetség formájában kapta).

Ahogy a robotot intenzívebben használták ki, hatékonysága is emelkedett. Azonban nem szabad túlbecsülnünk az emberi munkakapacitás emelésének lehetőségeit. Összehasonlíthatjuk az Észtországban normálisnak tekintett munkateljesítményekre vonatkozó adatokat, amiket az 1804-es paraszttörvényekben és 1918-tól kezdve a parasztek kézikönyvében határoztak meg. Ebből kiderül, hogy míg a 19. század elején a szántás napi normája 0,13 hektár volt, addig 100 évvel később ez 0,18 lett; vagyis a munka termelékenysége 38%-nál többel nem emelkedett. A 19. század elején a szántás napi normája 0,23 hektár volt; egy század alatt ez 0,74 hektárra emelkedett. Így 140%-kal nőtt a munka termelékenysége, feltéve, hogy a szántó jelentősen jobb ekével dolgozhatott, és nem ökrökkel, hanem

lovakkal. A munka termelékenységének jelentős emelkedését nem annyira az emberi munka intenzívebbé tétele okozta, mint inkább a munkaeszközök és a munkamódszerek javítása.

Az új termelési módra való áttérés döntő szerepét a megváltozott termelési viszonyok okozták, új technológia bevezetésével kísérve.

Amikor a marxizmus klasszikusai azt írták, hogy a kapitalizmus teremtette meg a feltételeket a „tétlen parasztok” eltüntetéséhez, akik helyet kellett, hogy adjanak a kapitalista gazdálkodóknak és mezőgazdasági munkásoknak, rámutattak arra, hogy a mezőgazdaság termelési folyamatába potenciális, de még ki nem használt emberi munkaerő kapcsolódott be. De arra a tényre is felhívták a figyelmet, hogy a parasztság falusi polgárságra és falusi proletariátusra szakadt szét, mint egy atommagból a nukleáris reakció során bizonyos energiameennyiség szabadul fel.

Ennek az átmenetnek a folyamán – viszonylag rövid időre – a kisparaszt-gazdaságok hatékonyabban tudtak működni, mint a nagybirtokok gazdálkodása, melyeknek több időre volt szükségük ahhoz, hogy átalakítsák gazdálkodásukat, bérmunkaerőt használva fel.

A kormány számadásai alapján láthatjuk, milyen gyakran volt a paraszti földek gabonahozama magasabb vagy alacsonyabb az uradaloménál, és milyen gyakran egyezett a parasztföldek és az uradalom termelése. (Kahk, 1982, 124.) Dél-Észtország és a Saarema-sziget négy kontinentális kerülete megvizsgálása után a következő eredményre jutottunk:

GABONATERMELÉS			
Év	1.	2.	3.
1842–1850	25	14	5
1851–1860	17	15	11
1861–1870	22	6	15
1872–1880	39	3	–

1. az uradalomban magasabb volt (az esetek száma)
2. a parasztgazdaságokban magasabb volt (az esetek száma)
3. az uradalomé és a parasztgazdaságé egybeesett (esetek száma)

Irodalom

- J. Kahk:* K voproszu o tipologii kreszt'janszkih hozjajsztv v Esztonii XIX veka. Tallin, 1975.
- J. Kahk:* Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in the Baltics. Tallin, 1982.
- J. Kahk:* Some Aspects of the Baltic Gentry's „Political Economy” in the First Half of the 19th Century. Tallin, 1986.
- H. Ligi:* Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal (1558-1561). Tallin, 1961.
- H. Ligi:* Vozniknovenie i razvitie vszpomogatel'noj barscsinü v Esztländii (XVI-XIX). – Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü, 1964 (Kisinyov, 1966) 266-267.
- E. Tarvel:* Der Haken. Tallin, 1983.
- E. Tarvel:* Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – Eesti talurahva ajalugu. vol I. Tallin, 1989.
- E. Tarvel:* Folvark, pan, i poddanyi. Tallin, 1964.